

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. **686**

Title Bhaktihetyvivritti.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 686. Subject : Vedanta.

Title : Bhaktihetu vivritti

Author : Raghunātha Scribe : Vraja ratnaji

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 9.6" by 4.5" Extent : 14 foll.

Language : Sanskrit. Script : Devanagari

Remarks :

भक्तिहेतुटीका-श्रीरघु संक्र १ श्रीवृत्तरत्नजीनां
नाथजीकृतपत्र १४

श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॥ नमो नक्तिरसास्वाददात्रेवन्नसन्नवे ॥ कलिकल्मष
 घातिन्यैतद्वाण्यैच नमः सदा ॥ १ ॥ नक्तेरसाधारणकारणीनिश्चिकीर्षवो नुतिरू
 यंमंगलंमाचरंति ब्रह्मादीति ॥ उत्तमाधिकारिणामपि ब्रह्मादीनां श्रोतुं दुर्लभा
 कथायस्य ॥ राधायामानं चित्तसमुन्नतिमयनुदतीति तथा ॥ तं कृष्णं नुमस्तुमइ
 त्यर्थः ॥ किंच ॥ तस्यैव कृष्णस्यैवानुग्रहेणैवैकेन लक्ष्म्यां प्राण्यां ॥ इदमेवाग्रे विवादका
 रणसंशयबीजवाक्यं ज्ञेयं ॥ नक्तिचनुमः ॥ तदीयांश्चातस्यैवानन्यन्नक्तानित्यर्थः
 ॥ अनुग्रहेतरयागादिस्माधनानामेव नक्तिहेतुत्वमिति वादीशंकतेन निति ॥
 अनुग्रहेकलक्ष्म्यां नक्तिमितियद्वचनमुक्तं तत्र श्रद्धासूतकथायामइत्यादिवक्ष्य
 माणैरनैकैर्बहुभिः प्रमाणैः शब्दरूपैः सह विसंवादि वविरुद्धार्थमिव ज्ञाति १
 क१

इव शब्देन तत्त्वापरिचयस्तु चितः ॥ ननु घटादिकार्ये यथा दंडत्वमेव कारणताव
 छेदकं न दृढत्वं तस्य स्वरूपयोग्यतासंपादकत्वात् एवमत्रापि नक्तुत्यतिप्रत्य
 नुग्रहस्यैव कारणत्वं ननु धर्मादीनामपि तेषां स्वरूपयोग्यतासंपादकत्वेन न
 न्यथा सिद्धत्वादौपचारिकं कारणत्वमिति चेन्न त्राह ॥ नचेति ॥ जीवत्वेनैवेति ॥
 जीवत्वमेव स्वरूपयोग्यतावच्छेदकं ननु धर्मादिमत्वमपि ति ज्ञावः ॥ देवो मु
 रोमनुष्यो वेति सामान्येन निर्देशादित्यर्थः ॥ आगतुं केति ॥ साहजिकाच्छिद्रत्वादि
 कघटादिषु जलाहरणार्थं दियोग्यतासंपादकं ॥ न त्वंतरोत्पन्नं नीलपीतादिव
 था ॥ तथात्रापि जीवत्वस्यैव तथानधर्मवत्वस्यापीति ज्ञावः ॥ ननु धर्मवत्त्वादिहेतो
 र्नक्तिमत्वसाध्या ज्ञाववद्गमिन्नेन च निचारादसाधकोयं हेतुरित्यत एव मतं तं

मन्त्रैः न सम्यक् यतोऽस्मान्निरनुग्रहस्य धर्मादिसहकारित्वमुच्यते। घटादिका
 र्थे दंडादेरिव॥ अतः सहकार्यज्ञावनिबंधनकार्यज्ञावोक्तकारणताहानिदः। त
 थासतिदंडौ देरप्यकारणत्वं स्यात्। पूर्वमनुग्रहसहकृतो धर्मो हेतुरिति वादी
 सांप्रतमनुग्रहस्य तोषरूपत्वं मंगीकृत्य तत्र न किं हेतुरिति वैपरीत्यमंगी
 कृत्य तस्यां न कौधमे हेतुरित्यभिप्रेत्याह न कौवेत्यारभ्य न त्वस्याम इत्यंतेन। ध
 र्मस्यानैकांतिकत्वमाशङ्क्य सामाधत्तेन चेति कार्येणेति। न किं रूपकार्येणे
 त्यर्थः। तदनुमानं न किं हेतुधर्मानुमानं। व्यासैरव्याप्तिचारघटितत्वाद्धेतोरव्यर
 तत्वाव्याप्तिचारग्रहे इत्यर्थः। न्यायं जन्मांतरीयधर्मसिद्धिः॥ जन्मांतरीयसिद्धिधीनश्चा
 व्याप्तिचारग्रह इत्यन्योन्याश्रयलक्षणो दोषो ज्ञेयः॥ वाचनीकमिति। अन्योन्याश्रय

२

दोषस्तदोच्येत यद्यनुमानैकसमधिगम्य न किं हेतुत्वं धर्मस्य स्यात् न त्वेवमस्ति
 किं त्वेतत् जन्मांतरीयधर्मरूपकारणज्ञानं वाचनिकशाब्द इत्यर्थः॥ स्वशब्दे
 जन्मांतरसहस्रेष्वित्यादिक। ननु धर्मस्य स्वाव्यवहितकायानुग्रह एव हेतुत्व
 युक्तं ननु व्यवहिते पीत्यत आह न चेति। यद्वा॥ अनुग्रहस्य हेतुत्वे सिद्धे तद्वैतुं भ
 क्तिहेतुत्वं तेषु धर्मेषु नोच्यत इति न च वाच्यं इति योजनम्। प्रमाणं नावदिति।
 अनुग्रहस्य साक्षाद् धर्मजन्यत्वं अनुग्रहद्वारा धर्मोत्पत्तिहेतुत्वमित्यास्मि
 न्नर्थे प्रमाजनक किमपि नास्तीत्यर्थः। प्रत्युत साक्षात्कारणत्वे प्रमाणसंज्ञावा
 त्। तानि च प्रमाणानिमूल एवोदाहृतानि श्रद्धामृता कथायाम इत्यादिनि
 धर्मजन्योऽनुग्रह इति वादिनामनुग्रहस्य किं संस्कारादिव अन्यधर्मरूपत्वमि

दर्शने पर्वतीयस्य न क्षतिप्रवृत्तिवदित्यर्थः। तदेव स्पष्टीकर्तुमाह स्वविशयकेति। न
 नुनक्तौ यज्ञयतिश्च ज्ञातिशयत्वादिना तत्कारणानुग्रहास्तित्वे। ज्ञायते न कापि ततो
 न प्रवृत्तावनुग्रहयतिरिति चेत्तत्राह। ज्ञाने चेति। नक्तिसाधन इति शेषः। नक्तिका
 रणानुग्रहास्तित्वनिश्चये अनायासे नैव संसत्यां नक्तौ कायलेखासाधये अवर्णैसा दोष
 धौनेन कोपि प्रवर्ततेति ज्ञावः। श्रीभागवते व्यासस्य नक्तार्थितया प्रवृत्तिवचनं वि
 रुद्धं स्यादतः प्रमाणविरुद्धोऽयं यमर्थो ज्ञेयः। इयं एतत्तरमप्याह। किंचेति। अनुग्र
 हैकलक्ष्यत्वमेव नक्तौ न साधनसाध्यत्वमपीति यावदुक्तं रीतिस्तथा प्रणा
 लिकाशास्त्रार्थज्ञानेन उच्यमाने तदज्ञेनि विषयकं कर्तुं व्याकृतं व्यपेक्षितं विधाय
 कनिषेधशास्त्रयोरुपयोगेन स्यादेव अकिंच करत्वात् इत्यर्थः। एवं गुरुशिष्य ४

अतएवेति ५

परंपरया नक्तिमुपादि स्मृतां संध्यावंदनादिशिष्टाचारोच्छेदः स्यात्स न्यायो न जवती
 त्यर्थः। ननु सर्वात्मज्ञावपूर्विकानन्यनक्तौ सर्वधर्मत्यागे समीहितमिदिरिति चेत्तत्रा
 ह। नचेति। नक्त्यतिशयोक्त्युक्तेः तदनंतरं स्वयमेव ज्ञापमानत्वात्। एवं ज्ञावस्य
 सर्वधर्मत्यागपूर्विकावस्थानस्य। ज्ञानपूर्वकं तथा चरणे प्रत्यवाय एव। तथा च स्म
 र्यते। श्रुतिस्मृतीममैवाज्ञेयस्तो न ह्यवर्तते। आभातोच्छेदी न मद्देशी मद्भक्तोपि
 न मे प्रिय इति। अस्मिन्नर्थे प्राचीना चरितं प्रमाणयंति। नरतस्य। जनु नरतस्य।
 अतथा त्वं सर्वधर्मत्यागा कर्तुं। पूर्वराजशरीरदशायां। तथा त्वं सर्वत्यागपूर्वक
 मवस्थानं। अग्रे यश्चात् ब्राह्मणदशायां। स्वमतमुपसंहरति नक्तैः। साधनसाध्यत्वा
 दी। तस्मादिति। कामैर्विषयलाजमेव ननु ग्रहणाविषयीकृता अप्रविताः सर्वये वर्णाणीना

माश्रमार्गचधर्मास्तैः साधनचूतेः रनेकजन्मोपार्जितैः सत्वस्यांतःकरणस्य शूक्ष्मे जाता
 यां सत्यां जगवद्भूतमेव पुरुषार्थ इत्येवैकं शास्त्रार्थं निश्चिनोति जन्मांतरसहस्रोष्टित्यादि
 वचनादेवं विधनिश्चयस्योचितत्वात् अत्र दृष्टं तं वा सृष्टिदोषाणां निवारकं जनप्रक्षेप
 जनितता निवृत्तौ घटादिवस्तु याथार्थ्यज्ञानमिवातदनेतरं न तत्पथमेव वर्णश्रमधर्मा
 नुष्ठानं तेन न कृतिः फलं तथा च न कृत्वा जनितोऽनुसंहो जगवन्निष्ठो जावविशयक
 तेन न मोक्ष इत्येवं विधरां जपथं जानतां शंकाश्च कुरूपतस्करो यद्वा नावान्न ज्ञान
 रूपसाधनस्य स्तोयमित्येवैवादिनिप्रत्यवतिष्ठमाने ब्रूम इत्यर्थः त्वदुक्तेति अ
 कामोपहतधर्मैरित्यर्थः ज्ञानमार्गिता न किमनादृत्य ज्ञानमार्गैकनिष्ठतेत्यर्थः
 अन्यथैकत्रोक्तयसंज्ञावशाशास्त्रां विरुध्येत तदुक्तं निबन्धे आचार्यवरणैः ज्ञानी ५

तेषु

चेद्भूतते कृत्तं तस्मान्नास्त्यधिकः पर इति न कृति निष्ठता न किमार्गैकनिष्ठता अ
 त्रोक्तयो वैलक्षण्यं सार्वजन्यं तच्च न कारणैवै घटतो अतः स्तद्विध्यमवश्यं
 वाच्यमित्यर्थः ननु कृत्तचित्तशुद्धावेवांतरजेदेन तद्विध्यमुच्यतां न त्वत्कृत
 हेतुं तस्मिन् पीत्यत आह न चेति तत्तुल्येति शुद्धापादकधर्मादीनामुक्तयत्रापि
 सामान्येनोपलब्धत्वादित्यर्थः ज्ञानस्यापि चित्तशुद्धिर्नक्तौ स्वातिरिक्तमपेक्षते
 यदितदाज्ञानोत्पत्तावपि तथात्वापत्तिरिति तावः स्वसिद्धांतमाह तस्मादिति
 अनुपलब्धं लक्ष्म साधनस्य जीवस्य सृष्ट्यां नै इदं प्रथमतया प्रवृत्तिर्नक्तौ दादृ
 श्यते सा केवलानुग्रहासाधनांतरा सहकृता देव न वति साधनानामनुपलं
 नात्प्रकारांधैर्न तदे एव यत्तत्तावादित्यर्थः न च नुमिति संज्ञावाक्यं न सा

धनान्तेरोपायः। तथा हि। पूर्वोक्तप्रवृत्तिर्ननु ग्रहेतरपूर्विकाजिज्ञासिक्रि
यात्वात्। ननु जि। क्रियावदिति चेत्। न प्रतियस्कसङ्गावात्। तथा हि। पूर्वोक्तप्रवृत्तिर्न
नु ग्रहेतरपूर्विका ज्ञातार्थक्रियात्वात्। नारदप्रज्ञादादिक्रियावदिति। अस्यानुया
हकंप्रमाणं यमेवैष शृणुते इति पूर्वोक्तश्रुतिरनुसंधेया। नान्तशंकते न न्विति॥
शुद्धानंतरनायननुग्रहसहकारिविशेषं प्राप्येत्यर्थः। तं अनुग्रहमप्राप्यतां
नास्तिमित्यर्थः। अन्यथेति। अनुग्रहसहकारिविलंबनिबन्धनो नक्त्युत्पत्तिविलं
बो यदि नोच्येत तैतदोक्तदोषः स्यादित्यर्थः॥ आवश्यकत्वादिति। यमेवैष शृणुत
इत्यादिप्रमाणान्यथामुपपत्त्या अनुग्रहस्य सर्वकारणपेक्षया पूर्वजाविलम्ब
वश्यमनुपेयमतभावश्यकत्वात्। अधुनिप्रमाणानां प्रहृपात इति न्यायाच्चा ६

३

नेकधर्मादीनां कारणत्वे गोरवंतदयेह यावरमेकस्यैवानुग्रहस्य। तदेतौरेवा
स्तुकिंतेनेति न्यायादित्यर्थः। यथा घटकारणदंडचक्रकुलालादिनामेकत्रैवका
रणतावैशिष्ट्यं निश्चायकानावाद् विशेषेण सर्वेषां कारणत्वमेवमनुग्रहस्य
विधर्मादिसहजावएव किं न स्यादित्याशङ्काह। नचेति। तत्रेति। घटोत्पत्तौ चक्रा
दीनां सहजावेनैव कार्यकारित्वं दृष्टमतस्तत्र दृष्टानुरोधेन तथा कल्पनमुचि
तं। प्रकृते तु न तथा। साधनराहित्येपि नक्ति सङ्गावदर्शनादित्यर्थः। ननु समाप्ति
दर्शनाज्ज्ञानांतरीयमंगलानुमानवद्वापि नक्तिकार्यदर्शनात्कारणध
र्मादिरूपं प्राक्तनैककल्पातां तथा च न न्यानिचारः स्यादित्यत आहानचेति। इतरे
ति॥ अनुग्रहेतरसाधनानामित्यर्थः। तथा सति हेतोः स्फुरमेव साधनाभावव

डामित्वमिति जावः। अनुमानप्रकारस्तु। इयं नक्तिः साधनपूर्विका नक्तिस्तत्सा
धनमागगीय नक्तिवदति। अत्र साध्या जावप्रमित्यर्थः। नरोधयति मां योग इत्यादिप्र
मा एदृशं नरोधयति। ननु श्रीगोकुलस्थानां मय्यन्यैः कैश्चिदप्यज्ञातस्तु स ह्येव साध्यादिरे
वप्राक्तनो न विषयतोन साध्या जाव इति चेत्। नृ एव सति तेनाधीतश्रुतिगणो नोपा
सितमहत्तमा इत्यादि सर्वज्ञेधरवचनं विरुद्धं। नहि नगवतोप्यज्ञातपदार्थः क
श्चन संनवतीति। अतिरेकव्यभिचारप्रदज्ञानाय यन्नयोगेनेत्यादिज्ञेयं यत्र साध
नपूर्वकत्वा जावस्तत्र नक्तिः। त्वाना जाव इति गोकुलवा सिद्धेव साधनपूर्वकत्वा जावेपि
नक्तिमत्वसद्भावात्। तत्तैः साधनं साध्यत्वप्रतिपादकवाक्यानां सर्वथा वैयर्थ्यमा
शङ्क्य समाधत्ते। नगवतीति। येषां चेति। पुष्टिरनुग्रहः। तेषां केवलः साधनरहितो यो ९

गुर्वनुग्रहस्तन्मात्रेणैव नक्तौ प्रवेशः। यथेति। गुर्वनुग्रहजन्यत्वं ब्रजातिरिक्तस्य
लेज्ञेयं। अन्यथा नोपासितमहत्तमा इति विरुद्धं। ब्रजादिस्थिता इत्यत्र ब्रजज्ञा
दिर्येषामिति जहत्सार्थं। लक्षणे बहुब्रीहिणा ब्रजस्योपलक्षणे लक्षणे यीतत्र तत्रे
ति। पुष्टिमर्यादयोः प्रवेशाप्रवेशयोरित्यर्थः। एकस्य तथात्वे। न्यस्या तथात्वे स
तत्रैव हेतुः। एवमवस्थितौ साधनसाध्यत्वप्रतिपादकवचनविरोधोधि
कारिन्नेदेनैव परास्तः। अतएव न सदाचारोऽस्ति दोषोपीति तात्पर्यं। येष्विति
अतएवेति। अतो नगवद्विज्ञाधीनत्वं लेयं प्रवृत्तेरतो नगवता योयस्मिन्मार्गे
प्रवर्तितः सः पुनः पुनस्तदर्थं मे वपतनेन। अतएव नगवदनुग्रहलक्षणा विरवा
सात्रिः शङ्कं साधने सदाचारे च प्रवृत्त्यपपत्तिरपीति जावः। मर्यादा मागीयव्य

वस्थामुक्ता पुष्टिमागरीणासाह ^पअं चेति ज्ञानवैराग्यरहितानामेव तत्र तद्वि
 तानामपीति युक्तं नोचेतदा हित्यमाधिकारशरीरं प्रविष्टं स्यात् इतरेति अनुग्रहे
 पानितरासि सर्वाणि साधका निष्कर्माणि तैः प्रत्येकसमुदायाभ्यां प्राप्य यत्फलं तत्साधक
 त्वं सर्वसाधनराहित्यसहितं तत्तेरेव नान्यस्येतो युक्तं कल्पतरुत्वं मुक्ती साधने
 ति वशीकृतमुक्तीनां वशीकृतसाधनानामपीत्यर्थः मुक्तिहेतुपूर्णमिति वा
 यदि सा न किर्तनं गवदनुग्रहं विना प्रकाशं तरलं न्यापि स्यात्तदा सर्वदुर्लभमोक्षयर्थं
 तं धावाद्भिः किमिति न प्राप्ता सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञानेपरि समाप्यते इति वचना
 मुक्तैरपि प्रार्थनैकौ नानुग्रहेतरसाध्यत्वमिति भावः उक्ता मार्गेति पुष्टिमर्था
 दयोरित्यर्थः वस्तुतो मूलान्वेषणे क्रियमाणे मया हि मार्गेपि न किं नुग्रहैकल

साधनलभ्या

न्यासाधनकथनं त्वनुग्रह रूपकं च दृष्टस्य शाखा विस्तार एतावानिति ज्ञापना
 र्थं ननु स्वातंत्र्येण न किं जनकत्वकथनार्थमिदं तु त्वयापि न किं मागरीयेण वश्यम
 न्युपेयमिति तुरहस्पं ॥ अन्यथेति नगवदनुग्रहं विना साधनानां न किं जनकत्वोक्तौ जा
 यस्वप्नियस्वप्नत्वापुनः मृत्युमापद्यंते अर्धमाना स्वकर्मा निरित्याद्युक्तौ यस्मिन्नीयमा
 गी प्रवाहाख्यस्तत्रापि कथं नांगीकारं कुर्यात् साधनमात्रा वरणस्य तुल्यत्वादित्य
 र्थः नन्वनुग्रहस्योत्तमत्रापि सा वश्यं कलेमर्थादायामेव साधनोपदेशः पुष्टावपि
 कथं नेत्यत आह पुष्टाविति नरो धयति मां योग इत्यादि पूर्वोक्तवचनैः साधनानां
 व्यभिचारित्वमचयत्यतिरेकीभ्यां स्फुटमेकतस्तत्र न हेतुत्वं शंकि तमप्यसंजावी
 तिसिद्धांतः एवं सतीति अनुग्रहैकलभ्यत्वे तुल्येपि सति मर्थादायाय साधनमार्गस्य

साधनाचरणस्य कारणमुद्देशो येनात्रिसंधिना तद्वक्ष्यते पूर्वज्ञापितमपि वस्तुतस्मि
 त्पादिना स्फुटं कथयिष्यत इत्यर्थः। स्वेकदेशीमतं निरस्यति। पोषणमिति। सर्गविमर्शो दिव
 दनुग्रहस्यापि धर्मांतरत्वमेवोचितं। तथा सत्यनुग्रहानुरूपा अनुग्रहपूर्विका ननु का
 र्येष्वासा सर्वतैतत्तन्मागीय ननु कार्यमात्रे सहकारिणिकारणान्तरमपेक्ष्य कार्यजनि
 केत्यर्थः। नक्तिरूपे कार्ये विरमिषान् विज्ञेयो यदन्यनिर्देशानुग्रहसाध्यत्वमित्यर्थपा
 तं रमणीयमित्यर्थः। अत्रास्वरसबीजं कार्यमात्रे स्पेक्षाधीनत्वेनुग्रहस्यापि कार्यत्वा
 तदिच्छाधीनत्वमेवोचितं। तस्माद्वांतरव्यापारत्वमेवानुग्रहस्य न क्रौजनयित
 व्यायां कारणं। त्विच्छेवेति नावः। वस्तुतस्त्विति। सहकारिनिरपेक्षानुग्रहवादिना
 पुररीकार्यं अंगीकृतव्यमित्यर्थः। तत्रोपपत्तिप्रकारमाह तथाहीति। यदेति। य ७१

स्मिन्नैवास्मिन्काले येन येनेत्यपि ज्ञेयं। वीष्मायां विरुक्तिः। यद्यदिति कार्यनिर्देशः।
 मुख्यकर्तुर्न गवत एकत्वेन वीष्माविषयत्वात्तात्कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्षितं। नव
 तीति वत्तमानकालोपाधिर्नावीति न विषयकालोपाधिरनूदित्यतीतकालोपा
 धिरेतेषु यथायथं क्रमिकेणैव क्रमप्राप्तेनैव हेतुना तत्तत्कार्यं करोमि करिष्यामि
 त्वेवं प्रकारिका न गवदिच्छास्मासीदिति मंतव्यं। सत्यसंकल्पत्वाद्गवतः। ततः पू
 र्वतत्तत्त्वात्कार्येति ज्ञेयं। प्रागेवेत्यर्थः। अथेति। कालोपाधिक्रमिककार्यान्गीकारे
 कारणसाधारणं चिकीर्षया एव हेतुत्वे प्राप्ते कार्यकारेणो नयविषयिणोऽस्तयोः सर्व
 दासत्वादेककालमेव सकलकार्येति प्रसंगदोषः प्रसज्येतेत्यर्थः। ननु दंडा
 द्दिष्टे कस्यासत्वे पिघटानुत्पत्तिवदनापि चिकीर्षेतरकारणसमवधानाच्च कु

युगपदुत्पत्तिप्रसंग इत्यत आह। न चेति। तस्यापि इति। चिकीर्षेतरकारणसमव-
 धानस्यापीत्यर्थः। समवधानस्यापि कार्यत्वात्तत्कारणचिकीर्षायाः पूर्ववदत्रापिस-
 तात्पुनरुक्तदोषण एवेत्यर्थः। ननु प्रतिबंधकसत्वात्तत्र न कार्योत्पत्तिरिति चेन्न त्रा-
 दान चेति। तत्पूर्वज्ञानः। इतरकारणसमवधानाद्यवहितपूर्वज्ञान इत्यर्थः। तत्रास्या-
 काले प्रतिबंधकोऽयं बंधुर्गन्नावकाल इति। सामग्रीसमवधानाद्यवहितपूर्वज्ञ-
 णात्प्राक्काले प्रतिबंधकव्यवहितपूर्वज्ञानस्यासत्वात्तदानीं कार्योत्पत्तिप्रसं-
 इत्यर्थः। ननु यस्मिन् यस्मिन् क्षणे यद्यत्कार्यं जायते तत्तत्कार्यं तत्र तत्र ह्येतादृश-
 एकं न वतितादृशकार्यं प्रतितस्यैव कार्यस्य प्रागभावेनावच्छिद्यते विशेष्यते
 अन्यस्मात्पृथक् क्रियत इति यावत्स प्रागभावावच्छिन्नकालः। स च सूक्ष्मेऽपि १०

कालः

संनवतीत्यतः स्थूलो मदान्यः स एवोपाधिरूपः प्रतिबंधको न वतु यथा प्रलयकाले
 सिद्धहायां सत्यामपि स्थितिप्रागभावावच्छिन्नोऽयं नैकमन्वन्तरपक्षिरेभिर्ब-स्थू-
 लकालोपाधिः प्रतिबंधकः अन्यथा तत्रापि स्थितिकेन प्रतिबध्येत यथा च संजि-
 हीर्षयो सत्यामपि प्रलयप्रागभावावच्छिन्नः स्थूलस्तृट्टिकालं प्रतिबंधकः। अ-
 न्यथा तत्रापि प्रलयप्रसंगात्। एवमत्रापि सामग्रीसमवधानाधिकरणज्ञानप्रा-
 गभावावच्छिन्नः स्थूलकालोपाधिः प्रतिबंधकोऽस्त्विति चेन्न त्राह। न चेति। एवं हीति
 स्थितिप्रलयोस्तमः प्रकाशवत्परस्परविरुद्धस्वभावत्वादेव सत्यसर्वोपरस्यास-
 त्ववाची। ततः स्थौल्यवितत्यायां प्रतिबंधकानावत्त्वेन प्रलयाभावो हेतुर्वाच्यः। स-
 च स्वकार्यात्पूर्वकाले सत्यं नियतमपेक्षते। अतः स्थितिकारं प्रलयाभावोऽधिक

रणी नूतकालस्य न प्रलयाधिकरणत्वे तदसत्त्वात् नान्येष्टशुद्धिधिकरणत्वं जानिष्य
 माणत्वात्तस्याः। अत उच्यते न अधिकरणस्यापि सत्त्वात् तिरिक्तकालसिद्धिप्रसंगः स्यात्
 च प्रकृतानुपयुक्तत्वाच्च वहा राविषयत्वान्न राक्यवचन इत्यर्थः। न चैवं विधोपिका
 लं कुतो नेत्यत आह। कार्येति। कार्येष्टिः तदभावः प्रलयः ताभ्यामतिरिक्तस्य तदु
 च्यते न अधिकरणस्यापि कालस्य उक्तौ योष्टिप्रलयो तयोर्मध्य एकस्याप्यधिक
 रणं न न वति एतदुच्यते वहा रातिरिक्तव्यवहारान्ना वा तस्मात्तत्कार्योत्तरमपि
 नास्तीत्यतः सुतरां तस्मिन्नाव इत्यर्थः। ननु यस्मिन्कालोपाधौ यत्कार्यं जायते त
 त्कालोपाधिप्रागभावस्तत्कार्ये प्रतिबंधक इति चेत्तत्राह। तस्येति। यस्मिन्नेकार्या
 धिकरणकालोपाधिप्रागभावस्य प्रतिबंधकत्वात् कौ कारणसामग्रा एव स्य का २१
 प्रतियोगि १ लो १

र्यप्रतिबंधकत्वात् कार्यं किमपि नोत्पद्येतेवेत्यर्थः। ननु नावि^ककार्याधिकरण^{धि}रूप
 स्यापि कारणत्वात् तदभावप्रयुक्त इदानीं तत्कार्यभाव इति तत्राह। न चेति ल २
 चकारणेति। श्रुतिसिद्धमिच्छायाः कारणत्वमतस्तस्या एव कारणत्वमुचितं बहु
 त्वा निधानं तु विषयैरेदानीं प्रायेण ज्ञेयं। इच्छायाभाव रूपत्वाच्चाधर्व। रूपभाव
 स्य प्रतियोगि निरूपणधीनु निरूपणत्वात् तस्य कारणत्वे गौरव। यत्रापि नोत्तरीयक
 तया कारणत्वं प्राप्तं तत्रापि न मुखेन किंतु प्रतिबंधकाभावत्वेनैव कारणता। यथा
 दाहकार्ये न तेजकाभावविशिष्टमणे प्रतिबंधकत्वात् तत्र तेजकाभाववि
 शिष्टमणभावस्य प्रतिबंधकत्वात् तत्रैव कारणतान् स्वरूपेण। तर्हि दाहना
 मपि किमेव कारणतानेत्याह दंडाच्च नाव इति। प्रकृतेपीति। इच्छाया एकारणत्वं
 मय १

हे पित॥ तत्कार्याधिकरणविशिष्टाया एव हेतुत्वे वाच्यं तेन कार्यप्रागभावकाले विशेष्य
सत्वे पुनर्याभावस्य सत्त्वाद् विशेषणभावयत्तौ विशिष्टाभाव इति न्यायात् यस्मिन्नेव यम
त्वेयदभावोद्भावस्तत्तद्धेतुकमित्यभिप्रेत्य ह्येव कारणत्वमाशंकते न चिति
। एवमपि विशेषणसत्त्वाद् विशेष्यासत्वेन च मानेऽपि सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषण
मुपसंक्रामतो विशेष्ये वाधके सतीति न्यायात् ह्येव कारणत्वमाशंकते किंचेति द्वेषणा
तरायेनापीच्छया कारणत्वं वाच्यं तेनापि छात्वेनैव न तु तत्तद् ह्येव विशिष्टे छात्वेनापि गो
रवग्रस्तत्वात् । घटकारणतायां दंडत्वेनैव यथानददंडत्वेनापि तिकायेत्येतौ
(तु ह्येव ह्येव सद्कारिणमपेक्ष्यैव कार्यकारित्वं न तन्मात्रेणेति चेद्ध्यात्तदा प्रष्टव्यः
सद्दुत्यर्थः । साधनपरंपरा चेति । साधनमेव साध्यत्वेनैव स्तेयं । एवं चेति । यत्र यत्कार्यं १२

येः
जायचैते तेन कार्येण तत्पूर्वतमसाधनपरंपरास्तीति ज्ञायते। सावकं चिद्विश्वं प्रा
२ व्य तावाच्या अन्यथा व्यवस्था दोष आयाते न। अस्तु प्रामाणिकी सैवित्तन सो कामयत ति
बहुस्यां प्रजायेत्यादि श्रुति विरोधान्न तथा। तथा सति प्रमाणान्तर सिद्धत्वादन्यग
तिकत्वात् तथापि कारणत्वेनेच्छा वक्ष्यं वाच्या। अन्यथा इच्छायां कारणता व्यवस्थि
तावनुच्यमानां यांतयोः साधनसाध्यापरंपरासत्त्वासत्त्वयोः कार्यद्वैतावयोर्वाच्यं प्रा
कस्मिन्सत्त्वात् तथा सति बाह्यमतप्रवेशः स्यादिति नावः। वादी स्वमते दोषमाज्ञाय
सिद्धांतिमतं स्वीकृत्य शंकते न त्विति परस्परविरुद्धसर्गसंहारयोः सिद्धत्वा संजि
ह्वार्थं लक्षणो नयकारणयोः सर्वदा सत्त्वासार्वकालिकी स्यादिति रेवस्यादा सार्व
कालिकः प्रत्ययो वेत्यत्र कथं समाहितिरिति प्रश्ने न शरं त्वदुक्तेति। सर्वस्यासर्व
मपिन।

स्यादित्येवंविधाया त्वदुक्तप्रश्नरीतिस्तयातुरीत्यासर्गप्रत्यययोः कारणे निश्चयमा
 नेविमर्शो विचारः इदमुपपन्नं न वेत्येवंविधः पर्यवस्यति संभवतीत्यर्थः। तत्रेति। तदि
 चारणमपि वक्ष्यमाणश्रुत्यादिश्रुयः सृष्ट्यादिप्रकारउक्तस्तेनैव प्रकारेणास्ति वै पर
 लोकमतिमद्भिः कर्तव्यमित्यर्थः। तथा सति सिद्धमिच्छया एव सर्वकारणत्वमिति भावः
 । तदिह्येति। सृष्टीष्टाप्रयोजकत्वमित्यर्थः। एवंच सतीति। स्वक्रीडार्थमेव जगन्निर्माण
 मित्येवैरूपेऽर्थे सिद्धे सति। जगत्कारणेष्टारूपवस्तुनिष्पन्नावेतन्निबन्धनं ज
 गद्वैचित्र्यं न स्यात्तदभावे च क्रीडापिन स्यादित्यर्थः। तदर्थमिति। वैचित्र्यपूर्वकक्री
 डार्थकालस्यावच्छेदकत्वे सति तदा तदा तत्कालावच्छेदेनातीतानागतवर्तमा
 नत्वादित्यापनाय तद्देवकसूर्यादिगतिंकालपरिमित्यर्थं विधापयथेदानीमस्म १३

स्मार्

दादीनां वर्तमानत्वादिना प्रतीतिरुपपद्येत तथैव जगवान्करोतीति वैदिकवाक्या
 तश्च तस्यार्थस्वेष्टाकारणत्वं नुपपत्त्याऽप्यवसायते निश्चीयत इति अर्थः। एवं सति त्प
 यत्रयदा यद्यथा प्रतीयते तत्र तदा तथैवेति नियमः सृष्ट्यारेणैव गवता रुतमुति
 पूर्वोक्तसर्वानावयुगपद्भावो न प्रसज्येयातामित्यर्थः। इदानीं तत्तानां कर्तव्यम
 स्मदादीनामपीश्वराधीनमेव न स्वाधीनमित्याह। यत इति। साधनानां धर्मादी
 नां स्वर्गादिफलसंपादनसामर्थ्यं। नियतफलसाधकत्वं च जगवदेककर्तृकमतः
 सर्वकर्तृत्वं तस्यैवेत्यत्र श्रुतिप्रमाणयोति। एष उवेत्यादिना। ननु मन्मते पीश्वरपे
 रितानां कर्मणां साधनत्वेन च मानेन किंचिद्वाधकमस्त्यतस्तेषामपि कारणत्व
 मस्त्येतन्न आह। स्यादेवमिति। न वेदेव कर्मणां कारणत्वं यदि साक्षाद्वचोबो

निषेधो नोपलभ्यते । तस्मात्सिद्धं नगवद्विद्याधीनत्वं । किंच । कालाधीनसाधनस्य
यि ह्यस्मिन्नुत्पादकेरपि तत्फलत्वात्तौ स्वर्गादितत्फलत्वं वा । किमुत्पादनामपि ह्यपि
त्वापत्तिरतो नाधिकं वाच्यमित्यर्थः । तद्वद्विहितेषु नक्तिविश्वासाद्विहितेऽप्यर्थः । तद्व
मुक्तमार्गे लोके वेदातीतत्वज्ञानविश्वासवस्त्वित्यर्थः ॥ ॥ नक्तिहेतुं विनिश्चित्य
प्रवृत्तौ न जनने तु यः । तन्न मनस्तोषकारिण्यस्त्वियं कृतिरखीडिता ॥ १ ॥ श्रीविदुल
पदां नो जस्मृतिमात्रहताश्च नः । कृतवानूरधुनाथो हं नक्तिहेतुं प्रकाशने ॥ २ ॥
॥ इति श्रीमद्वज्रनन्दनचरणैकशरणश्रीरघुनाथस्य कृतानक्ति
हेतुविवृतिः समाप्ता ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥